

TANULMÁNYOK

Halmos Károly

Orbán Balázs történelemszemlélete¹

„A Székelyföld leírása az államismereti-statisztikai irodalom hagyományain nevelkedett enciklopédikus mű, erősen érzelmi telítettségű, a magyar romantika elkésett nagy alkotása.” (Magyar Néprajzi Lexikon)

„[...] a teret időbeli képnek, az időt térbeli látványnak fogta fel [...]” (Lászlóffy Aladár)

Sajnálattal állapítjuk meg: a föladatul kitűzött témát már régen elírták előlünk. Idestova húsz éve, hogy Lászlóffy Aladár a kolozsvári *Helikon*ban megjelentette *Orbán Balázs történetfilozófiája* című írását.² Ráadásul vitatni sem nagyon tudnók, és nemcsak azért, mert „kik vagyunk mi ahhoz, hogy vitassuk”, hanem azért sem, mert tézisszerűen megfogható megállapításaival kénytelenek vagyunk egyetérteni. Ráadásul Lászlóffy Aladár csak a kifejezett témaválasztást tekintve mondható elsőnek, hiszen előtte huszonkét esztendővel Kósa László közölt tartalmas áttekintést Orbán Balázs fő művéről.³

Tanulmánya nyomon követi, miként alakult a mű utóélete, miként veszítette el jelentőségét mint történeti munka, és miként nyert jelentőséget mint történeti és néprajzi *forrás*. De már Kósa is úgy fogalmaz: Orbán Balázs művelődéstörténeti helyét Ortutay Gyula huszonöt évvel korábbi, 1943-as tanulmánya jelölte ki.⁴ Mondani sem kell, hogy ennek a tanulmánynak is van előzménye, Kelemen Lajos

¹ Konferencia-előadás, Lengyelfalva, 2010. április 17.

² Lászlóffy Aladár: *Orbán Balázs történetfilozófiája*. *Helikon* Kolozsvár 1:16, 1990. 1, 3.

³ Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. *Valóság* 11:10, 1968. 88–94.

⁴ Ortutay Gyula: *Orbán Balázs*. *Magyar Csillag* 1943. 329–340.

1929-es tanulmánya a történetíró Orbán Balázsról.⁵ S tovább: az első bemutató és értékelő munkák a mű egyes kötetének megjelenésével (1868–1873) párhuzamosan jelentek meg.⁶

Mi tehetünk ezek után? Végiggondoljuk, hol helyezhető el Orbán Balázs a magyar historiográfia történetében. Ehhez a kiindulópontot Kósa László tétele kínálja. Eszerint Orbán Balázs fő műve átlényegült: elbeszélésből forrássá változott. Ha figyelembe vesszük, hogy végső soron a mindenkori jelenkor történésze számára minden korábbi elbeszélés *forrássá* változik, akkor kérdés, mit jelent ezt külön is kiemelni. Mintha Orbán Balázs mentegetése volna ez a formula, hogy bár a történeti elbeszélés mai kritériumainak nem felel meg, de információ, tény, adat akad benne bőven.

A 19. század nagy fejleménye a hivatásos történetírás kialakulása. A *hivatás* itt úgy értendő, hogy a történetírók elkezdi az azt vallani, hogy a történetírásnak nem eszközei, hanem *szerszámai* vannak, racionális módszerei, amelyek mester és tanítvány között átadhatók. Bár a professzionalizálódó történetírás nagy képviselőit a historista irányzat megtestesítőiként szokták emlegetni, e történetészleleti irányultságnál fontosabb az a módszertani irányultság, amelyet Leopold von Ranke *forráspozitívizmus*aként ismerünk. Gustav Droysen pedig körülrajzolta a rankei technika által meghatározott „új tudomány” hatókörét – az emberi életvilágot.

Az újra meghatározott készségeken alapuló tudásforma azonban nemcsak a történészek teljesítményét és hivatástudatát növelte, hanem a terepet is tisztította. Nemcsak a mindenkori jelen, hanem a múlt terepét is. A hagyományos történetmondás sok képviselője került az újonnan körülhatárolt téma és módszer hatására a partvonalon kívülre. A történelem hatóköre leszűkül: a természetet és társadalmat együtt látó természettörténet ugyanúgy avittá lett, mint a források konstruálása vagy a néprajzi leírás és a történetírás keveredése. Tény, hogy ez az „avitt” történetírás talán nem tudta néven nevezni módszereit, s biztosan nem kívánta az emberi életvilágra korlátozni érdeklődési körét, de azt azért nem mondhatnók, hogy örökre elavult vagy naiv lett volna.

A 18. század történészei számára még más volt a történelem. Vico (1668–1744) külön volt a maga *Új tudományával* (1725, 1730). Mások, Hume-tól (1711–1776) Herderig (1744–1803), minden további nélkül egymáshoz kapcsolták a természetet és az ember történetét, jóllehet adott esetben kínosan vigyáztak érveik ter-

⁵ Kelemen Lajos: *A történetíró Orbán Balázs*. In: *Ki volt Orbán Balázs?* Székelykeresztúr 1929. 24–28.

⁶ Jakab Elek: *A Székelyföld népismeri és régiségtani ismertetésének történetnyomozati fontossága*. Budapesti Szemle 10., 1868. 296–318.; Balásy Ferenc: *Észrevételek báró Orbán Balázs a „Székelyföld leírása” című munkája első kötetére*. Századok 3., 1969. 466–481.

mészetére. Ha tetszik, a *szabad bizonyítás* hívei voltak. Hume számára a nyelv – de nem a délibábos nyelvészet! – ugyanolyan bizonyítékul szolgálhatott tézisének alátámasztására, mint az antik auktorok, akiknek szimbolikus (megegyezésen alapuló) jeleit a régészeti maradványok indexikus (nyomszerű) jeleivel ütköztette.⁷

Az egyetemes történeti kitekintés tehát azt mondhatja velünk, hogy Orbán Balázs a prehistorista hagyománnyal rokonítható – s hangsúlyozzuk: ez nem értékelés, hanem állapotfelmérés. E prehistorista – vagy hogy ne csak viszonylagosítva adjunk neki nevet: *természettörténeti* – tradíció felmutatásával nem valamiféle elmaradottságra kívánunk utalni. Megemlíthetjük, hogy e hagyománynak még a 19. században és a historizmus hazájában, Németországban is volt követője, például a német néprajz atyjának tekintett Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897), aki, miként életrajzi adataiból is látható, a legteljesebb mértékben a kortársa volt Orbán Balásznak (1830–1890). Említésre méltó hasonlóság, hogy fiatal korában Riehl is gyalog járta be hazáját, különbség viszont, hogy tapasztalatait maga alkotta elméletekbe kísérelte meg beilleszteni – ezek közül némelyik hatásos és sikeres, más részük erőltetett és érdektelen. S ha megemlíthetjük, hogy Riehl nagy hatással volt magyar kortársaira, akkor ezt azért tesszük, hogy áttérhessünk arra a kérdésre: vajon a hazai hagyományok közül melyekhez köthető Orbán Balázs munkássága.

Kósa László a következőt tartja e kérdésről. „Nagyon sok név jelzi az utat Orbán Balázs munkájának megszületése felé. Az útnak több ága van. Az egyik a helyismereti-topográfiai, utóbb statisztikai irodalom, a másik az útleírások sora.” A magyarországi népismereti irodalom kezdeteinél Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely található. Bél Mátyás a kameralista, mai szóval közigazgatási célzatú, a másik kettő a kulturális-leíró hagyomány megkezdője volna. Az első folytatói Schwartner Márton, Vályi András, Magda Pál, a másiké Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor.⁸

Nézzük az első tradíció kezdeteinél megemlítendő Bél Mátyást (1684–1749). Bél inkább volt a Vico és a Hume céltáblájául szolgáló Montesquieu (1689–1755), mint Hume kortársa. A *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* (1735–1742) is nagy rendszerezés volt, akárcsak Vico *Új tudománya*, bár nélkülözte azt a stadiális szemléletet, amely miatt az utóbbit történelmi munkának szokás tekinteni. A mű teli van a múltra vonatkozó utalásokkal, de nem a változást, hanem részben a megváltozottat, részben a szokást, a maradandót rögzíti. A mai köztörténet-

⁷ Ha valaki rámutatna arra, hogy Vico és Hume születése között több, mint negyven, akkor arra utalnánk, hogy műveik, a *Principi di Scienza Nuova d'intorno alla Comune Natura delle Nazioni* és *Az ókori népek lélekszámának nagyságáról* között már csak bő húsz év a különbség.

⁸ Kósa, 91.

nek megfelelő rész az enciklopédikusan szerkesztett (tehát megyénként visszatérő szakaszokra tagolt) mű politikai szakaszának felel meg. A ma helytörténetként ismert műfaj a különleges résszel azonosítható, ahol a megye egyes helységeire vonatkozó történeti leírások egymásra vonatkoztatása található meg.⁹ Szerkezetében nagyon hasonlít e leírás ahhoz, amit manapság a kezdő történész-hallgatókkal első dolgozatként elkészíttetnek.

Ha jól megnézzük, Orbán Balázs műve ennek a 18. századi hagyománynak a folytatása. Ebben semmi új nincsen, ezt már Kósa László is megállapította. „A magát történésznek valló Orbán Balázs” egyszerre volt „földrajztudós és ethnográfiai író” (Kósa, 91). Érdekes ugyanakkor rögzíteni a különbségeket is. „Bél nagy apparátussal fogott hozzá a nagyszabású mű kidolgozásához.” Az „anyaggyűjtés munkájába pedig bekapcsolta tanítványait a pozsonyi evangélikus líceumból, akik az általa szerkesztett kérdőívek alapján vették fel az adatokat.”¹⁰ Orbán Balázs 150 évvel később már egyedül foghatott neki egy hasonló léptékű munkának.

A *Székelyföld leírása* megjelenésének idején (1868–1873) született hazánkban egy másik nagyszabású országleírás. Keleti Károly *Hazánk és népe* című munkájáról van szó. Ezt a két művet összevetve látszanak azok a diszciplináris különbségek, amelyekre Kósa László utal. Bár Keleti műve is szöveges, valójában már táblázatokba szervezett adatok kommentárja – semmiképpen nem sorolnók a történelmi munkák közé.

A mai olvasó megmosolyogja a tudóst, aki mint a hun-székely származáselmélet egyik utolsó képviselője még akadémiai székfoglalóban támadhatta a „halszágú rokonság” képviselőit (Kósa, 88). Újraolvasva e művét némileg pontosíthatjuk Orbán Balázs méltatójának álláspontját. A *Székelyföld leírásában* Orbán Balázs valóban szinte kinyilatkoztat e kérdésben. „Azt hiszem, történelmi érvényre emelkedett tény az, hogy a székelyek Attila hunjainak maradványai, azért én a történelmi kritika által kellőleg kitisztított ezen kérdés vitatásába nem elegyedem.” Ez még nem is volna baj, de forráskezelése mai szemmel naivnak minősíthető: „A székelyek hun eredetét constatálva találjuk törvényeinkben Verbóczi hármass könyvétől kezdve le a leopoldi kötlevélig, megerősítve Béla névtelen jegyzőjétől kezdve leg-

⁹ Bél Mátyás: *Csongrád megye leírása*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve :2, 1980–1981. 9–54. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01609/00025/pdf/MFME_EPA01609_1980_1981_2_009-054.pdf; *Csanád megye leírása*. uo. 55–75; URL: http://epa.oszk.hu/01600/01609/00025/pdf/MFME_EPA01609_1980_1981_2_055-075.pdf

¹⁰ Horváth Róbert: *A magyar leíró statisztikai irány fejlődése*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoport, Budapest 1966. 18. = A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának kiadványai 13.

tekintélyesebb történészeink (Bonfinus, Istvánfi, Székely István stb.), s főleg kitesztázva az ujabbkori történetnyomozások által.”

Tizenöt évvel később székfoglaló beszédében¹¹ már sokkal óvatosabban fogalmaz. Könnyedén elismeri, hogy „okiratilag” nem tudja a székelyek hun eredetét bebizonyítani, de beismerése oldalvágás is az „újak” felé, akik számára csak az *írott* történelem a történelem. Hivatkozik viszont arra, hogy a történetírás nem nélkülözheti a helyismeretet – ismerni kell „a népet, annak földjét, e nép sajátosságait, nyelvét, intézményeit, régibb államszerkezetét, öröklési viszonyait”.¹² Orbán Balázs érveit inkább a táj- és településföldrajzból veszi, számára a látvány ugyanolyan forrás, mint a hazai földközösséget kutató Tagányi Károly számára.¹³ Orbán a székelyek eredete kérdésében elutasítja Hunfalvy Pál nyelvészeti jellegű érveit, de maga is hoz nyelvi érveket – csakhogy ő nem a grammatikához, hanem a tulajdonnevekhez fordul, az azok megmaradásában érvényesülő szabályosságokból kísérel meg következtetni.

Ami a fontos volt számunkra: Orbán Balázs saját tanulmányát sejthetőleg „a tudományos világ és az oknyomozó történetírás” részének tekintette. Ha viszont ez a helyzet, joggal (azaz nem Orbán Balázs felfogásától függetlenül) tehetjük föl Orbán Balázs történetírásának modernségére vonatkozó kérdésünket. Nem föladatunk Orbán Balázs érveit értékelní – ez a szaktörténészek dolga. Lehet, hogy törekvése – bár a 20. század egyik legjobb magyar régésze is a kettős honfoglalás elméletének híve volt – megmosolyogtató, de eljárása (hogy ugyanis tárgyilagosan érvel, mérlegel) mindenképpen arra utal, hogy Orbán Balázs, ha akart volna, lehetett volna „modern” történetíró is. S ha lehetett volna, *de nem lett*, akkor ezzel azt is mondjuk, hogy nem lehetett naiv. Sőt talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy székfoglaló előadása egy 20. századi irányzatnak, a *népiségtörténet*nek egyik előfutára. Amikor a címben Orbán Balázs történelemszemléletére kérdeztünk rá, voltaképp ezeket a kérdéseket feszegettük. Azt állítjuk, hogy műve beilleszthető az elmúlt évszázadok nagy historiográfiai tendenciáiba, hogy nem különc volt, hanem öntörvényű, aki a rankei történetpolitikai alapállás helyett (mely szerint a történész fejedelem: a múltat átlátva hatni tud a jelen döntéseire) – a mai kultúrantropológusok szakkifejezését átvéve – a *résztevő megfigyelés* kisebb léptékű, de nem kevésbé létjogosult útját választotta.

¹¹ Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről*. MTA, Budapest 1888. = Pesty Fr. (szerk.): *Értekezések a történelmi tudományok köréből*. 13.

¹² Orbán Balázs: *A székelyek származásáról*, 6.

¹³ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1, 1894. 199–238. URL: http://kt.lib.pte.hu/konyvtar/kt03093004/1_0_2_pg_199.html

Orbán Balázs és az Unitárius Egyház

Az unitárius Orbán Balázs alakja a ma nevét viselő székelykeresztúri gimnáziummal kapcsolódott össze, immár szétválaszthatatlanul. Sajnos az önös, személyi ambícióktól és becsvágytól sem mentes oktatáspolitikai és a keresztúri gimnázium körül kialakult – olykor éppen botrányos – médiaharc besározta az egyház nevét, pedig a 120 évvel ezelőtt, 1890. április 16-án Budapesten, a Kálvin tér egyik lakásában hagyakozó Orbán Balázs végakarata szellemiségében messze túlmutat a szűkkeblű felekezetieskedésen és köldöknéző oktatáspolitikán is. A világhírt székely halálában is magyar hazájára, székely testvéreire gondolt. Nem áll szándékunkban kisajátítani Orbán Balázs emlékét, kultusza úgy is reneszánszát éli, s ma már divattá vált neve mögé felsorakozni.

Az unitárius felekezet egykori nagyjai elsőként adóztak Orbán Balázs emlékének, elég csak a Boros György szerkesztette emlékkönyvre vagy Jakab Elekre, legelső életrajzírójára gondolnunk.¹ De az unitáriusok sorában megemlíthet-

¹ A következőkben a teljesség igénye nélkül megpróbáljuk felsorolni az unitárius kiadványokban vagy unitárius szerzők tollából megjelent, Orbán Balázssal kapcsolatos fontosabb tanulmányokat, emlékbeszédeket. Jakab Elek: *Emlékbeszéd báró. Orbán Balázs felett.* (Felolvasatott a M. Tört. Társulat 1890. okt. 2-ki válaszmányi ülésén.) Századok, 1891, 1–22, 89–111. Boros György (szerk.): *Orbán Balázs emléke.* Írták: barátai és ismerősei. Kolozsvár, 1890. k.s.: *Báró Orbán Balázs.* Unitárius Egyház, 1912. február 15. VII. évf. 2. sz. 17–19. Szentmártoni Kálmán: *Báró Orbán Balázs.* (Történeti arckép). KerMagv 1913, 223–233. Uő.: *Orbán Balázs emlékezete.* Páztortűz, 1929. febr. 10. XV. évf. 3. sz. 49–50. *Ki volt Orbán Balázs?* Emlékezés a legnagyobb székelyre, születésének századik évfordulóján. 1829. febr. 3. – 1929. febr. 3. Kiadja a Székelykeresztúri Kaszinó. Báró József: *Orbán Balázs emlékezete* Jn 13,15. Unitárius Szószék, 1929. júl.–dec., 3–4. sz., XXII. Kötet, 99–102. Boros Jenő: *Orbán Balázs vezéreszméje.* Unitárius Egyház, 1929. április 15., XXII. évf. 4. sz., 31–32. B.Gy.: *Emlékezzünk Orbán Balásról – születése 100-ik fordulójának alkalmából.* Unitárius Közlöny, 1929, február, XXXIX. évf., 2. szám. Dr. Mákos Jenő: *Apróságok két unitárius képviselő levelezéséből.* Unitárius Élet 1978. március–április, XXXII. évf., 2. sz. Uő.: *Orbán Balázs öröksége.* Unitárius Élet, 1979. március–április XXXIII. évf. 2. sz., Uő.: *Miért lett unitárius Orbán Balázs?* Uo. november–december, XXXIII. évf. 6. sz. Uő.: *Orbán Balázs emlékest a Kosuth Klubban.* Uo. 1980. március–április, XXXIV. évf. 2. sz. Uő.: *Szemelvények Orbán Balázs fő művének tervezett kiadásából.* Uo. november–december, XXXIV. évf. 6. sz. dr. Kovács Péter: *Báró Orbán Balázssal emlékezzünk (1829. febr. 3. – 1890. ápr. 19.)* Unitárius Élet, 1990. július–augusztus, XLIV. évf. 4. sz. Kisgyörgy Zoltán: *Unitárius egyháztör-*